

Hadas Miklós¹

Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban

Kivonat

A jelen szöveg folytatása az Erdélyi Társadalomban korábban megjelent tanulmányaimnak, melyekben a nyugati férfibeállítódások hosszútávú átalakulását vizsgálom. A racionalitás-fogalom középontba állítása révén amellelt érvelek, hogy – a középkorral szemben, amikor a három fő rend tagjai (klerikusok, lovagok és parasztok) még az általuk betöltött társadalmi funkciók alapján különülnek el egymástól – az 1300–1600 közötti periódusban egy fokozatokból építkező, státuszok alapján tagolt társadalomszerkezeti modell alakul ki. A korábban tárgyalt maszkulinitásformák mellett a reneszánsz maszkulinitás két alaptípusát különböztetem meg: a hegemon maszkulin mintát képviselő udvaroncét, akinek tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztizsharcok megnyerését célozzák, illetve e hegemon mintát közvetítő humanista szakértelmiségét, akinek tevékenységei szellemi reprezentációk (vagyis műalkotások) létrehozására, illetve a természeti összefüggések szisztematikus megismerésére (vagyis a tudomány művelésére) irányulnak. Az elit a királyi és fejedelmi udvarokban és az adminisztratív központokban összpontosul. Ebben a periódusban kezdenek kialakulni a bourdieu-i értelemben vett társadalmi mezők, amelyekben az egyes pozíciók a fölhalmozott racionális szaktudás alapján intézményesülnek.

Kulcsszavak: reneszánsz, város, udvari ember, humanista szakértelmiségi, társadalmi mező, hegemon maszkulinitás

Abstract. Civilization and Rationalization: Masculine Dispositions during Renaissance

Carrying on the line of thoughts of his earlier publications in Erdélyi Társadalom, the author focuses on the long-term transformation of Western masculinities. Based on the rationality concept, it is argued that, contrary to the Middle Ages in which the three main orders (clerics, knights, peasants) are structured on the basis of their functions, between 1300–1600 a stratified society, built on statuses, develops in urban centres. Two newly emerged forms of Renaissance masculinity are identified: the courtier and the humanist intellectual. The former, representing the hegemonic masculine model, is engaged in symbolic struggles for statuses and prestige within court societies. The latter, disseminating these hegemonic patterns, is involved in creating symbolic representations (arts) and in explaining natural phenomena (sciences). The elites are concentrated in royal courts and administrative centres. During this period, social fields (in the Bourdieuan sense) emerge in which positions are constructed on the basis of the institutionalization of specific rational knowledge.

Keywords: Renaissance, city, courtier, humanist intellectual, social field, hegemonic masculinity

1 Hadas Miklós, DSc, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hadas, M. (2017). Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 141–161. <https://doi.org/10.17177/77171.205>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETÉS

Az *Erdélyi Társadalom* korábbi számaiban megjelent tanulmányaimban először a számomra legfontosabb elméleti referenciákat igyekeztem kritikailag újraértelmezni (Hadas 2014, 2016a), majd a lovagi és klerikus maszkulinitások közötti hasonlóságokat és különbségeket (2016b), továbbá a középkori városban kialakult urbánus férfiaság jellegzetességeit (Hadas 2017) vázoltam föl. A legutóbbi fejezetben azt próbáltam kifejteni, hogy – minden különbségük ellenére – a városi ember habitusa és praxisa közelebb áll a klerikuséhoz, mint a lovagéhoz. Álláspontom szerint a középkori városokban élő kereskedők, mesteremberek, kézművesek és hivatalnokok arra kényszerültek, hogy elfojtsák erőszakos késztetettségeiket, és önmegtartóztató módon az elmélyült, racionális és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett kivitelezése köré szervezzék életüket. E maszkulin habitustranszfert mindenekelőtt a sűrű város strukturális kényszereinek érvényesülésére vezettem vissza. A jelen szövegben a reneszánsznak nevezett, 1300–1600 közötti átmeneti periódusban vizsgálom a férfibeállítódások átalakulását.

Ha a reneszánsz fogalmát meghalljuk, Dante, Petrarca, Leonardo de Vinci, az itáliai város-államok, az olasz városépítészet, az antikvitás felé fordulás, a németalföldi festészet, a humanizmus, a reformáció, a klasszicizmus, az emberközpontúság vagy a reneszánsz ember kulcsfogalmai jutnak eszünkbe. A bennfentesebbek számára talán az is beugrik, hogy Jacob Burckhardt 1860-ban publikált nagyhatású fölfogásával szemben (Burckhardt 1978) egyesek később mozgalomnak és nem korszaknak tekintették a reneszánsz jelenségét (Gombrich 1985). Az alábbiakban reneszánsznak nevezem a vizsgált periódust, megengedve és zárójelbe téve, hogy azt egyes szerzők éppenséggel kora újkorként, mozgalomként vagy egyéb módon tematizálják. Mindazonáltal magam is elfogadom és hangsúlyozom, hogy – szemben a Burckhardt-féle fölfogással, mely szerint a reneszánsz egy individuális és egyedi korszak a nyugati történelemben – amit a reneszánsznak tulajdonítunk, az túlnyomórészt a középkorból származik (Burke 1995, 1997, 1999, Hajnal 1988). A hosszú távú változásokat a *racionalitás* kulcskategóriája révén kívánom megragadni (mely fogalom az általam hivatkozott szerzőknél is meghatározó jelentőségű).

Norbert Elias a *Civilizáció folyamatában* (1987) az individuális önkontroll-mechanizmusok nélkülözhetetlen összetevőjeként ír a racionális gondolkodásról.² S míg a 15. század előtt egy

2 „Az emberközi külső kényszernek az egyes emberen belüli önkényszerítéssé való fokozódó mértékű átalakulása oda vezet, hogy sok affektusimpulzus kevésbé élhető ki spontán módon. Az együttélésben ilyen módon megteremtett öntevékeny, individuális önkontroll-mechanizmusok, például a '*racionalis gondolkodás*' vagy a '*morális lelkiismeret*' azután minden addiginál erőteljesebben és szilárdabban

háború, keresztes hadjárat vagy spontán hadviselés révén még viszonylag könnyen meg lehet szabadulni a számlát benyújtó hitelezőktől úgy, hogy egyszerűen agyonütik őket, addig a későbbiekben ez már korántsem ilyen egyszerű. A bonyolódó függőségi viszonylatok részeként, a pénzgazdálkodás kialakulása és az intézményesülő racionális szerződéses megállapodások törvényi szankciókkal történő biztosítása ugyanis már a legmagasabb rangú urak számára is jócskán megnehezíti, hogy kibújjanak a jogilag körülbástyázott és beágyazott kötelezettségeik alól.

Reményeim szerint a racionalitásfogalom középpontba állítása révén nem csupán arra mutathatók majd rá, hogy az elmélyült és szakszerű munkafolyamatból hogyan alakulnak ki azok a sajátos racionalitások, amelyek köré elkülönülő szakmai erőterek épülnek, hanem azt is érzékelteshetem, hogy a középkori városban kikristályosodott beállítódási mintázatok – mint azt a korábbi fejezetekben is láthattuk – visszavezethetők a kora középkori monostorok szerzeteseinek maskulinitásmintázataira is.³ E folyamatosság *mélysége* egyrészt komplexitásában, jelentés-tartalmának összetettségében rejlik (melyre többek között a *sűrű város* fogalmával is utalok), másrészt ama jellegzetességben, hogy a kölcsönös függőségi láncolatok (vagyis az eliasi értelemben vett figurációk) hosszú távon intézményesülnek. Azaz, miközben továbbra is a férfiak uralják a különböző szférákat, kiteljesedik a civilizáció folyamata: az erőszak kezd visszaszorulni a laktanyákba, és a háborúzás egyre inkább elkülönülő szaktevékenységgé válik (mellyel majd a következő fejezetekben foglalkozom részletesebben).

Elfogadom, hogy a reneszánsz vizsgálatok a társadalomtörténeti szempontok folyamatosságát kell hangsúlyoznunk; vagyis nem a zseniális egyéni alkotókra, hanem a kollektív tényezőkre kell helyezni a hangsúlyt – egyúttal figyelembe véve a korszak átmeneti, változó jellegét. Elsősorban az észak-olasz és kisebb részben a németalföldi fejlemények középpontba állítása alapján fogok általánosító jellegű állításokat megfogalmazni. Tisztában vagyok azzal, hogy mindaz, amit a „reneszánsz” fogalmával jelölök, az adott kor társadalmának csupán egy szűk szegmensét érinti. Vagyis – Burke-höz (1997) hasonlóan – a reneszánsz témakörét magam is egy kisebbségi jelenségnek tekintem, amennyiben az elsősorban a városokban és a fejedelmi udvarokban van jelen, és szinte kizárólag férfiakból álló, szűk szakértelmiségi elit dominál benne. Még egyszer nyomatékosítva: amikor a reneszánsz meghatározó alakjairól van szó, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy kizárólag az adott társadalomban többé-kevésbé privilegizált helyzetben lévő férfiak világával foglalkozunk.

Fölmerülhet a kérdés: vajon elegendő-e, hogy a tárgyalt korszakkal kapcsolatban csupán a néhány évtizeddel korábban megjelent szintetizáló igényű társadalomtörténeti, történettudományi nagy narratívákra támaszkodom? (E kérdés nem csupán a jelen fejezetre, hanem a korábbiakra is vonatkoztatható!)

Nos, nyilvánvalóan nem volna hátrány, ha kellő alapossággal át tudnám tekinteni a legfrissebb történeti szakirodalmat is. Ugyanakkor egy-két érv fölhozható ezzel az elvárással szemben.

furakodnak be az ösztön- és érzésimpulzusok, illetve vázizmok közé” (Elias 1987: 77. Az én kiemelésem: HM).

3 Miként azt már a korábbi fejezetekben is megtettem, e ponton ismét fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy miközben metodológiailag a hosszú távra koncentrált eliasi figurációs paradigma keretei között kívánok maradni, kritikusan ítélem meg, hogy a civilizáció folyamatának fölfejtése során Elias nem tulajdonított kellő jelentőséget a katolikus egyháznak.

Az első szempont gyakorlati: amennyiben egy kutató évezredes ciklusidejű folyamatokat kíván tanulmányozni, és lényegében egyedül végzi munkáját, egyszerűen lehetetlen megfelelnie a könyvtárnyi terjedelmű szakirodalom teljes feldolgozásával kapcsolatos igényeknek. Ebben a helyzetben ugyanis óhatatlanul arra kényszerül, hogy a szintetizáló igényű, s a szakemberek által megkerülhetetlennek tekintett munkák alapján tájékozódjék. Következésképpen vizsgálati nézőpontja – mint arra a korábbi fejezetekben is többször utaltam már – óhatatlanul madártávlati lesz. S ugyan e nézőpontnak kétségkívül megvannak a hátrányai (elnagyoltság, a részletek figyelmen kívül hagyása, az egyes megközelítések, paradigmák közötti viták árnyalt bemutatásának hiánya, és így tovább), az előnyei sem elhanyagolhatók.

Nevezetesen: a hosszú távú változásokra koncentráló nézőpont olyan összefüggéseket, folyamatszociológiai meglátásokat kínálhat, amelyeket a részletekben elmerülő vizsgálódások jó eséllyel figyelmen kívül hagynak. Ám nem csupán erről van szó! Az összefoglaló munkák felhasználásának másik jelentős hozama az lehet, hogy a hosszú távú nézőpont sajátos perspektívája legitimálja egy olyan szempont előtérbe állítását, mely a nagy narratívákban általában elszikkad, észrevétlen marad. Kétségtelen, az összefoglaló munkák nagy formátumú kutatók lényeglátó, elmélyült, letisztult, szintetizáló állításait tartalmazzák, és képesek tükrözni az adott téma kutatásával kapcsolatos *state of the art*-jellegűt. A nagy történések fontos összefüggéseket elemeznek, és olykor-olykor érintik is az általam fontosnak tartott jelenséget, ám az olyannyira magától értetődő, hogy többnyire elfelejtik beazonosítani. Vagyis, miközben a társadalomkutatók végig a férfiak világával foglalkoznak, többnyire nem veszik észre a férfit, a férfibeállítódások struktúraalkotó sajátosságaiból fakadó összefüggéseket. Georges Duby a kivétel, aki többször is „*male moyen âge*”-ról, azaz férfi középkorról ír (Duby 1987), ám ő sem mélyed el a maszkulin habitus mibenlétében, hanem megelégszik a biológiai nemiség figyelembevételével. Reményeim szerint megismerési pozícióm differentia specificáját éppen az adja, hogy a szintetizáló nagy narratívákat mintegy újraírva, a férfiaság hosszú távú átalakulásának vizsgálatára koncentrálok. Ha tetszik, megközelítésem révén a folyamatszociológiai megalapozottságú férfigutatások kísértete járja be a társadalomtörténeti nagy narratívák birodalmát.

E ponton fölvethető az a kérdés is, hogy vajon mennyire védhető az a megismerési pozíció, amely zárójelbe teszi bizonyos jellegű konfliktusok vizsgálatát. Nos, azt gondolom, eljárásmodom éppen tárgyválasztásom differentia specificája alapján igazolható. Ha ugyanis komolyan vesszük munkám tárgyát, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az a maszkulinitás hosszú távú társadalmi konstrukcióin belül nem más, mint a *habitusok* változásának vizsgálata. Vagyis a viselkedésben és a társadalmi gyakorlatban megnyilvánuló, hosszú távon internalizált mintázatok állnak az elemzés fókuszában, amelyek sajátossága, hogy többé-kevésbé békésen egymásra rakódnak. Más szóval: figyelmem a *praxisvezérlő kötőanyagra*, nem pedig a társadalmi csoportok közötti viszonyokra irányul. Ennek a kötőanyagnak lényegi eleme, hogy hosszú távú lerakódásnak tekinthető, amelyben elmosódnak, elhalványulnak, eljelentéktelenednek a kondicionálódásuk és bevésozásuk idején esetleg még releváns konfliktusok. Már csak azért is, mert a habitus per definitionem nem tudatos sajátosság: nélkülözi a racionális reflexió kontrollját, s ilyenénként konfliktus hordozója sem lehet.

Ugyanakkor az a korábban megfogalmazott föltételezésem (Hadas 2016a, b), hogy a habitus kontextuálisan kondicionált, vagyis plurális beágyazottságú, pontosan jelzi, hogy a benne lerakódott, illetve bevésozott elemek korábbi konfliktusok megszélidült, kikristályosodott vi-

selkedési mintázatainak tekinthetők. Másképpen fogalmazva: a habitusok beágyazottságának kontextuális pluralitása, ha tetszik, a hasadt habitus potenciális megléte a bizonyítéka a habitusban intézményesült korábbi strukturális konfliktusoknak. E tekintetben jó példa a lovag, akinek szituacionális habitusa pontosan utal a korábbi konfliktusok lehetőségére, illetve azok elfojtási kényszerére – például a hasonló rangú lovagokkal kapcsolatban, de idesorolható a vele azonos vagy magasabb rangú nőekkel kapcsolatos lovagias, gáláns viselkedésvárások normája is. Mindazonáltal a habitusok átalakulási folyamataira koncentrált megközelítés egyáltalán nem zárja ki a társadalmi konfliktusok figyelembevételének lehetőségét: gondoljunk csak az egyes rendek, társadalmi osztályok vagy a város és a vidék közötti konfliktusokra! Csak éppen ezeket a tényezőket nem magyarázandó, hanem magyarázó változóknak tekinti.

A RACIONÁLIS RENESZÁNSZ

Mint azt az előző fejezetben (Hadas 2017) láthattuk, a sűrű város komplex, sokrétűen tagolt, „*függéviszonyok sokaságában bonyolult*” közösségei világosan tagolt viszonylatrendszerbe illeszkednek, ahol mindenkinek megvan a maga helye. A céhekben rend uralkodik: az inas egész életére köteleződik el, amikor egy mester patriarchális felügyelete alá kerül, és ezáltal visszafordíthatatlanul lép be a városi munkamegosztás rendszerébe. A munkafolyamat teljesítésének követelményeit írásban rögzítik, és aki megszegi a magánélet és a munkavégzés legapróbb részleteire is kiterjedő szabályokat, az súlyos szankciókra számíthat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szabálykövetés, illetve az ez által kondicionált kötelességtudat – hasonlóan a civilizáció folyamata által inkorporált egyéb habituális mintázatokhoz – az emberek második természetének részévé válik, és hosszú távon úgy is marad. Más szóval: a bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zérőösszegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott együttműködés kényszerei lépnek. Ebben az új, városi léttérben a rablólovag habitusú, vagyis civilizálatlannak minősülő férfiember deviansnak minősülnek, és szigorú szankciókkal – akár halálbüntetést is kilátásba helyezve – kizárják őket a közösségből.

A kooperációs együttélési formákat intézményesítő városi viszonylatrendszer kedvez egy olyan új rend kialakulásának, amelyben a játékszabályokat betartók megváltoztathatják társadalmi pozíciójukat – mégpedig éppen a szakmaiság, a szakmai erőtéren belüli erőfeszítések, más szóval a foglalkozási mobilitás keretei között. Némileg általánosabban fogalmazva: a reneszánsz periódusban a sűrű városokban (mint amilyen többek között Velence és Firenze vagy a németalföldi és a Hanza-városok) a rendi társadalom merev tagozódásának helyébe egy átjárható, folyamatosan változó és lépcsőzetesen strukturált, ha tetszik fokozatokból építkező társadalomszerkezeti modell lép, mely elősegíti a szakmai-foglalkozási alapokon nyugvó, testületi szellemmel és testületi éthosszal bíró társadalmi erőterek kialakulását. Eme új strukturális kényszerekből adódóan az állampolgárok immár nem elpusztítani, hanem egyre inkább megelőzni igyekeznek egymást. Másképpen fogalmazva: a szakmai erőterek és a versengő habitus kikristályosodása mélyen összefügg a sűrű városban kialakuló, változó társadalmi viszonylatokkal.

Vagyis, szemben a feudális-rendi világgal, immár nem csupán az a három elkülönülő rend képezi a társadalomtestet, mégpedig akik imádkoznak (a klerikusok), akik harcolnak (a lova-

gok), illetve akik dolgoznak (a parasztok) (vö. Duby 1987), hanem eltérő racionalitástípusok alapján differenciálódó formációk kristályosodnak ki. Ez az új társadalmi modell nem funkciók, hanem státuszok és fokozatok szerint tagozódik: az előkelő „kövér nép” (*popolo grasso*) különül a kvázi középosztályként létező csoportoktól (*mediocri*), valamint a köznéptől vagy „kis néptől” (*popolo minuto*). Mindemellett az egyéneket és családokat aszerint is megkülönböztetik, hogy nemesek-e vagy sem (*nobili, gentilhuomini*), továbbá, hogy mely céhhez tartoznak, és hogy vannak-e politikai jogaik, azaz állampolgárok-e (*cittadini*) vagy sem. Ezenkívül elválasztják egymástól a politikai jogokkal rendelkező köznépet, a *popolót*, az eme jogokkal nem rendelkező *polebet*-t. (vö: Burke 1999: 197–198). Anélkül, hogy kísérletet tennénk arra, hogy elmélyüljünk a korabeli észak-olasz városok társadalmi rétegződésének részleteiben⁴, e helyütt érzjük be annak hangsúlyozásával, hogy ezekben a tudásmonopóliumok alapján strukturált szakmai erőterekben, a versengésnek köszönhetően, lehetőség nyílik a helyváltoztatásra, más szóval a társadalmi mobilitásra (Murray 1991: 81–110)⁵.

Eme újonnan szerveződő társadalmi struktúrájának talán legfontosabb eleme a racionalitás – ahogy azt Hajnal István is megfogalmazza, amikor „éretten racionális társadalomról”, „érett racionalizmusról” (Hajnal 1988: 166), illetve „érdek és a szellem szabad, eleven, egyéni mozgásáról” ír az „itáliai racionális társadalomfejlődés” kapcsán (Hajnal 1988: 163). Máshol így fogalmaz:

„A reneszánsz a társadalom és állam szervezetét tiszta okszerűsége alapján mechanizmusnak képzelte el, valósággal óraműnek, az anyagi, politikai erők s érdekek szerkezetének. (...) A rendi tagozódás, külön politikai jogokkal, elmosódott már, az egyház főpapjainak sincsenek hatóságjogaik, a püspökök gyakran az alsó néposztályból kerülnek ki, sokan igen szerény jövedelemmel. A nagypolgárság társadalma vezet, mely azonban már inkább szorgos számításra alapuló gazdagodással emelkedik s nem tisztán antik módra, csakis vagyoni politikai erejének nyers hatalmával” (Hajnal 1988: 164).

Hajnal itt arra a fontos összefüggésre is utal, amelyet úgy is megfogalmazhatunk, hogy közben maga a vallási szféra funkcionálisan veszít strukturális súlyából, a benne kikristályosodott mintázatok szétterjednek az egyes társadalmi erőterekben.⁶

A racionalitás fontosságát, illetve az ez alapján szerveződő intézményes és habituális rend egyik lényegi elemét ragadja meg Murray (1978), aki bevezeti a „számítási mentalitás” fogalmát.

4 Az idézett helyen Burke is utal rá, hogy az észak-olasz városok, városállamok modellje jóval bonyolultabb ennél, de a jelen kontextusban nem tartom indokoltnak, hogy közelebbről is vizsgáljam a jelenséget.

5 Ahogy Burke rámutat, szemben a származásorientált katonai kultúrákkal, mint amelyen a spanyol, a francia vagy nápolyi, a viszonylag mobil firenzei társadalom „tisztetletet érzett a teljesítmény iránt, és magas szintű alkotóképességről tett tanúbizonyságot” (Burke 1999: 237).

6 Máshol így fogalmaz: „A vallásosság az életnek elkülönült területe, nem társadalmi probléma, nem rámadják hatalmasan a papi hierarchiát, bár különösen a szerzeteséleten sok a gúnyolódás. (...) A társadalomfeladatokról szervesen kinövő képzettségéretek helyett itt alakult ki [mármint Itáliában] a tehetség és ügyesség szabad versenyén élő humanista réteg” (Hajnal 1988: 165).

Szerinte a pontos, számokban kifejezett adatokhoz való vonzódás már a 13. századtól megfigyelhető az észak-olasz városállamokban. Milánóban vagy Pármában például megszokottá válik, hogy listákba szedve sorolják föl a városok szökőkútjait, boltjait, zárandokhelyeit és egyéb létesítményeit, miképpen alkalomadtán azt is kiszámítják, hogy a város lakói naponta hány tonna gabonát fogyasztanak. E számtani mentalitás szemléletes példája a firenzei Villani 1347-ben készült *Krónikája*, melyben az alábbi részlet olvasható:

„1345. július 18-án elkészült a Ponte Vecchiót helyettesítő új híd az Arno fölött, mely két pillérből és három boltívből állt, és ... forintba került (az üresen hagyott helyre soha nem kerültek be a számok). Szilárd alapokra épült, és 32 braccia széles volt, közepén egy 16 braccia széles út helyezkedett el... A híd két oldalán található üzletek egyaránt 8 braccia szélességűek és hosszúságúak voltak, és a szilárd boltíveken nyugvó kemény kövekből készültek. A hídon összesen 43 üzlet volt, melyekből a városnak évi 80 aranyforint fölötti bérbevétele származott” (Murray 1978: 184. Az én fordításom: HM).

Ebben a korszakban az észak-olasz városokban az ún. „abacus iskolákban” (*abacus* = számológép) már viszonylag széles körben oktatják a számolás tudományát. Luca Pacioli matematikus, ferences szerzetes, aki olaszul (vagyis nem latinul) tankönyvi formában foglalja össze a reneszánsz matematika, algebra és geometria főbb elemeit, *Summa de arithmetica*-jában 1494-ben kidolgozza a kettős könyvelés rendszerét (és mintegy mellékesen a sakk elméletével is foglalkozik). A 15. században az is bevett dolog Firenzében és Velencében, hogy statisztikákat készítsenek a lakosság összetételéről, vagy éppen az exportról és az importról. 1427-ben elkészül a firenzei uralom alatt élő, mintegy negyedmillió háztartást fölmérő statisztika, a nagy *castato*. A korban az ember előszeretettel jelenik meg racionális, megfontolt, számító állatként. Pozitív tartalmakat hordozó kulcsszó a *ragione*, mely mindenekelőtt értelmet jelent, ám – mint az alábbiakban látni fogjuk – számos más jelentéstartalmat is hordoz. E számtani mentalitásmintázat meghatározza az idővel kapcsolatos képzeteket is: az időt mind nagyobb becsben tartják, vigyázva arra, hogy „ne fecséreljék”.⁷ Ezzel függ össze a hasznosság hangsúlyozásának fontossága is – legyen szó akár a nagylelkűségről, részvétről vagy kegyetlenségről (mint Macchiavelli *Fejedelem* című munkájában), vagy a kvázi könyvelői szemmel láttatott családi kapcsolatokról. Íme egy részlet ezzel kapcsolatban a firenzei történetíró, Guiccardini megfogalmazásában:

„Légy óvatos, és ne tégy senkinek olyan szívességet, mely ugyanakkor másnak kellemetlenséget okoz. Mert a sértett ember nem felejt el sérelmeit, sőt inkább felnagyítja azokat. Az, akin segítettél, úgyis elfelejti vagy a valóságosnál kisebbnek állítja be a szívességet. Mivel ha minden egyéb változatlan marad, többet veszítesz, mint nyersz” (Idézi Burke 1999: 209).

7 „Giovanni Rucellai is azt tanácsolta családjának, hogy ’bánjon takarékosan az idővel, mert az a legértékesebb tulajdona’... A szobrász Pomponio Gaurico azzal kérkedett, hogy gyerekkora óta úgy be tudta osztani az idejét, hogy egy percet se fecsérelt tétlenségre” (Burke 1999: 208).

A racionális alapokon szerveződő társadalmi berendezkedés egyik további indikátorának tekinthető a perspektíva tudományának létrejötte, melynek jelentősége a társadalom valamenynyí szférájában érzékelhető. E tudomány a távlat mérésére irányul, pontosabban arra, hogy *méretarányos racionalitással (con ragione)* állapítsa meg a közeli és távoli tárgyak méretkülönbségeit. Mindeme tudáselemek kikristályosodása és intézményesülése jelentős társadalmi változások indikátora. Úgy fogalmazhatunk, hogy a perspektíva a „valóság művészi konstrukciójaként” is fölfogható (King 2003); vagyis szemben a román és az ókori korszak kétdimenziós és szakadozott reprezentációival, a reneszánsz térábrázolás három dimenzióban és folyamatosan jeleníti meg a teret, és ezáltal egy korábban nem létezett komplexitási szintre emeli a valóság ábrázolását. Brunelleschi építészeti megoldásai és Leon Battista Alberti 1435-ös értekezése a festészetről (címe: *Della pittura*) a perspektíva megalkotásának matematikailag megalapozott modelljét képviselik.⁸

A perspektíva mint szimbolikus forma jelenségkörét Ervin Panofsky tárgyalja nevezetes tanulmányában, rámutatva, hogy egy újfajta *térérzés* alapján az egzakt perspektivikus szerkesztés az elvonatkoztatás révén a „pszichofiziológiai teret” „matematikai térre” változtatja. Jan van Eyck *Madonna a templomban* című alkotásában például a kép kezdete nem esik egybe a kép kijelölte határral, ezért úgy látjuk, mintha a tér átlépné a néző irányában a képsíkot, és a nézőt is magában foglalná. Vagyis „éppen a tér végessége teszi érezhetővé a tér végtelenségét és folytonosságát” (Panofsky 1984: 190). Panofsky meggyőzően érvel amellett is, hogy a tér végtelen kiterjedésűvé, vagyis „halmaztérből” matematikailag megalapozott „rendszerterré” válik:

„Meg kell próbálnunk elképzelni, mit jelentett ez a vívmány abban az időben. Nemcsak azt, hogy a művészet ezáltal 'tudománnyá' emelkedett (...), a szubjektív látási benyomást ugyanis oly mértékben *racionalizálták*, hogy szilárdan megépített s mégis a szó egészen modern értelmében 'végtelen' tapasztalati világ alapjául szolgálhatott (...); a perspektíva révén sikerült megvalósítani a pszichofiziológiai tér áttételét a matematikai térbe, más szóval: sikerült objektívnálni a szubjektívet” (Panofsky 1984: 195).

A szubjektív objektíválásának, a művészet kvázi tudománnyá válásának jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Fogalmazhatunk úgy is, hogy ezáltal fölgyorsul isten eljelentéktelenedése, s ezzel együtt az ember fölértékelődése. Vagy, ha tetszik, növekszik az emberbe vetett bizalom, és előtérbe kerülnek az emberi méltóságot, azaz tulajdonképpen az ember isteni mivoltát hirdető eszmék: megszületik az emberisten, a *homo deus*. Pomponazzi, a lombardiai filozófus szerint a majdnem tökéletes racionalításra képes emberek megérdemlik, hogy nevüket az istenekkel egy sorban említsék. A művészettörténész Vasari „halandó istennek” nevezi Raffaellót; az „isteni Michelangelo”-kitétel is lépten-nyomon megjelenik a korabeli értékelésekben. (Vö.: Burke 1999: 206). E jelenségre Panofsky is rámutat, amikor úgy fogalmaz a perspektivikus szemlélet-

8 Pacioli főntebb említett könyvének pontos címe: *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita* – vagyis a számtan és a geometria a tágabban fölfogott arányok és arányosság összefüggérendszerében értelmeződik. Ezzel függ össze Pacioli ama megjegyzése is, miszerint „a nagyszerű szertartások is keveset érnek, ha a templomot nem építették helyes arányokkal” (vö. Bali 2005).

tel kapcsolatban, hogy miközben „az istenit látszólag az emberi tudat tartalmává zsugorította össze, ezáltal azonban az emberi tudatot az isteni tartalmazójává növelte”. Vagyis a műalkotás megnyitja a „látomások birodalmát”, amelyben a „csoda a néző közvetlen élményévé válik” (Panofsky 1984: 198). Megint másképpen fogalmazva: a fantázia lesz a kitáguló világ megalkotásának egyik fontos összetevője.

A perspektíva fogalma a jelen kontextusban más értelemben is releváns a számunkra. E kategória, illetve az ennek kapcsán kikristályosodó tudásformák, élettapasztalatok és élelmények úgy is értelmezhetők, hogy a 15–16. században kitágul, megnövekszik, tovább terjeszkedik, számos vonatkozásban nagyobb lesz a világ.⁹ Nem csupán az épületek és a városok szerkezetét, az egyének mobilitási és mozgási esélyeit illetően,¹⁰ hanem az univerzum egészére vonatkozóan is – mint azt a csillagászat fejlődése és ezen belül a geocentrikus világképről a heliocentrikusra való fokozatos áttérés meggyőzően szemlélteti. E kitágulásnak és kitarulásnak van egy olyan dimenziója is, amely szintén a 15. századtól kezdődően teljesedik ki: ekkortól az utazások is gyakoribbá válnak és hosszabbak lesznek, a nagy fölfedezéseknek és a gyarmatosítás globalizációjának köszönhetően.

Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy az idő múlásával párhuzamosan a fizikai élettér perspektívájának kitágulása egyre több ember számára válik mindennapi valósággá. Nemcsak a legjelentősebb értelmiségek utaznak sokat¹¹, hanem a zeneszerzők is jönnek-mennek egyik udvartól (vagy püspöki székhelyről) a másikba, miképpen egy valamirevaló festő Észak-Európában kötelességének érzi, hogy ellátogasson Itáliába, hasonlóan azokhoz a diákokhoz, akik tömegesen mennek jogot és orvosi tanulmányokat folytatni Észak-Olaszországba – mindenekelőtt Páduába és Bolognába. A kisebb kaliberű szakembereknek is megadatik ez a lehetőség: az olasz humanisták iránti megnövekedett európai keresletet jól példázza a korabeli Olaszországban gyakorlatilag ismeretlen Antonio Bonfini esete, aki egy Recanati nevű kis település egyszerű iskolamesteréből válik Mátyás király hivatalos történetírójává (Burke 1997: 31).

9 E folyamat, talán mondani sem kell, már jóval korábban elkezdődik. Gondoljunk csak arra, hogy a bencés rendházakat a kora középkorban alapítják, majd később ez a tendencia kiteljesedik a cisztercita rendházak összeurópai – mondhatni kozmopolita – franchise-hálózatának kiépülése révén (Hadas 2016b). Idesorolhatók a rablólovagok portyázásai, valamint a szűzföldek föltörése, a folyók szabályozása, vagyis az európai kontinenst befelé történő gyarmatosítása; itt említhető a kereskedelmi útvonalak sűrűsödése és hosszabbodása, a céhlegények vándorlása, továbbá a papok, diplomaták és zarándokok utazásai, és így tovább...

10 „Az építészet változtatta át leginkább az élet külső képét, tette ’újkorivá’ a középkorral szemben... Ekkor alakul ki a modern lakóház típusa is, kiküszöbölve a középkor kicsinyes zeg-zugait, de egyúttal otthonossá téve, barátságosan beosztottá, s kicsinyben is művészivé, az antik arányokat” (Hajnal 1988: 169). E jelenség kapcsán arról is olvashatunk, hogy a „történelem visszatér önmagába”, és a „születés organikus nyelvét beszéli”, vagy hogy a reneszánsz „organikus mentalitása” – melynek tökéletes intézményesülése a Mediciek uralma – a klasszicizmus „aranykorának” visszatéréseként fogható föl (Burke 1999: 212). Hajnal a reneszánsz „tökéletes telítettségéről”, a „céhszerű gyakorlat teljes biztonságáról”, „roppant részletmunkájáról” tesz említést (Hajnal 1988: 168–169), hangsúlyozva, hogy a művészeti szféra szorosan kapcsolódik a középkori városi céhek világához.

11 Erasmus e tekintetben jellemző példa: élettere Rotterdamtól Párizsig, Louvain-tól Angliáig, Velencétől Bázelig terjed, miközben levelezésben és gyakran személyes kapcsolatban is áll korának számos jelentős gondolkodójával.

RACIONALITÁSVARIÁCIÓK

A reneszánsz periódusban a társadalmi érintkezést többé-kevésbé egyértelmű szabályok szolgálgák, elősegítve a tervezést, a tájékozódást, a teleologikus kalkulációt, vagyis a pozíciók folyamatos átrendeződését a komplex és egyre bonyolódó társadalmi viszonylatok közepette. Ezt az átrendeződést, a közelségi és távolsági viszonylatok fokozatokba rendeződését az élet valamenyny területén az egyre pontosabbá váló mértékek, mértékegységek is segítik. A mérés, az összehasonlítás, a tényleges és szimbolikus távolságok, léptékek vizsgálata, az egyes területeken meghatározó mértékegységek kialakítása (a kottázástól a csillagok mozgásának kiszámításáig) önmagában is fontos tevékenységgé válik. Ennek kapcsán egyaránt gondolhatunk a pénzhasználat elterjedésére, az egyetemi diplomák egységesítésére és a föltételek szigorodására, a művészi teljesítmény zsűrik általi mérésére, az időmérés növekvő fontosságára, a hajózáshoz használt műszerek fejlődésére, vagy a tudósok által kifejlesztett egyéb mérőeszközökre: Galilei távcsöveire, Borelli mikroszkópjaira, Pedro Nunes térképeire, és így tovább...¹²

Ugyanakkor tévednénk, ha a racionalitásfogalmat egy homogén, egyjelentésű, könnyen definiálható kategóriaként kezelnénk. A racionalitásnak, illetve a raciónak különböző intézményesült típusait különböztethetjük meg, attól függően, hogy az adott csoportokra ható társadalmi kényszerek milyen formákat és variációkat alakítanak ki. E racionalitástípusokat eltérő valóságkonstrukciókként foghatjuk föl – és azokat a *ragione*-fogalom különböző konnotációival szemléltethetjük. A korabeli szövegekben például lépten-nyomon találkozhatunk a *ragione* (értelem) és a *ragionevole* (értelmes) kifejezésekkel – igen széles jelentéstartományokra utalva. A *ragionare* igét (alapjelentése: *beszélni*) gyakran az állatokhoz képest felsőbbrendűnek tartott emberi lény racionalitásának jelzésére használják. Ez az ige – jellemző módon – „könyvelni” értelemben is használatos: a kereskedők főkönyvét például „*libri della ragione*”-nak nevezik; emellett a *bíróság* egyik bevett megnevezése „*Palazzo della Ragione*” (mely nem az értelem, hanem az igazság és mérlegelés palotája). Ebben a kontextusban említhetjük a fogalom olyan jelentéseit is, mint az „arány” vagy a „mért” (Burke 1999: 207)¹³.

Ha szisztematikusan szeretnénk csoportosítani a reneszánszban létező racionalitástípusokat, a jelen elemzés madártávlati perspektívájából öt alaptípust különböztethetünk meg, melyek közös vonása, hogy mindegyik egy saját kontextusában érvényes teleológia (azaz célirányultság) alapján strukturalt. Ugyanakkor ezek a teleológiák eltérő racionalitásalapra épülnek: ami az egyik közegben racionális viselkedésnek vagy értéknek számít, az a másikban irracionálisnak minősülhet. Így például az udvaronc hivalkodó fogyasztása értelmetlennek és fölöslegesnek tűnik a gazdasági nyereséget szem előtt tartó üzletember nézőpontjából, miképpen a szerzetesi önsanyargatás indokoltsága is nehezen látható be a lovagi hedonizmus perspektívájából.

Az első alaptípus tevékenységei és stratégiái a libidó kiélésére, az örömszerzésre és az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak érvényesítése és kiélése révén. E stra-

12 Természetesen ez a folyamat is korábban indul: gondoljunk csak a céhes mestermunkákra, a szabványosítás vagy a technológiai eljárásmodok középkorból származó hagyományaira!

13 Emlékezzünk rá: a perspektíva meghatározása során a méretkülönbségeket *con ragione*, vagyis *arányosan* állapították meg!

tégiák, célok és eszközök határozzák meg a *lovag* életét és hegemon maszkulin beállítódásait. E mintázatok köré szerveződik a hatalmi erőter – illetve a hatalmi erőter kondicionálja ezeket a habituselemeket. A második alaptípus tevékenységei és stratégiái a túlvilági üdvözülésre irányulnak, mégpedig az erőszakkontroll és a fegyelmezett aszkézis internalizálása révén. E stratégiák, célok és eszközök határozzák meg a klerikus életét és ellenhegemon maszkulin beállítódásait, melyek köré a hatalmi ellenpólusként funkcionáló vallási erőter szerveződik – illetve a vallási erőter kondicionálja ezeket a habituselemeket. A harmadik alaptípus tevékenységei és stratégiái – a vallási erőterben kialakult racionalitásminták evilági fókuszúvá válásának köszönhetően – a vagyon, az anyagi haszon és a nyereség megszerzésére irányulnak, mégpedig a kooperációkész, fegyelmezett és racionális munkaéthosz internalizálása révén. E stratégiák intézményesülésének köszönhetően kristályosodnak ki a feltörekvő *urbánus* maszkulinitás beállítódásmintái, melyek köré a gazdasági erőter, majd később az egyes foglalkozási csoportok szakmai erőterei szerveződnek.¹⁴

A negyedik alaptípus tevékenységei – a lovag civilizálódásának köszönhetően – a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, mégpedig a társas viselkedés átpszychologizálása, kiszámíthatóvá tétele és az empátia internalizációja révén. E stratégiák, célok és eszközök határozzák meg az *udvaronc*, illetve a szervezeti ember fokozatosan hegemonná váló maszkulin beállítódásait. E mintázatok köré szerveződnek az udvari társadalmak és a lokális közösségeket (elsősorban a városokat) irányító elitek hatalmi erőterei. Az ötödik típus tevékenységei és stratégiái sajátos szellemi reprezentációk megalkotására, illetve az emberen kívüli természeti összefüggések szisztematikus megismerésére és ellenőrzésére irányulnak. E stratégiáknak köszönhetően jönnek létre a különböző szakértelmiségi erőterek, melyek a bennük kikristályosodó sajátos szaktudás alapján strukturálják a szakértelmiségi habitusmintázatait.

A korai stádiumban (és sokszor később is) még nem különülnek el egyértelműen az egyes tevékenységek körül szerveződő szakmai erőterek. És nem csupán azért, mert léteznek olyan kivételes polihisztorok, mint Leonardo da Vinci, akiről köztudott, festőként, szobrászként, zenészként, irodalmárként, történetíróként és építészként is egyszerre alkotott kiemelkedőt a művészetek és a humán tudományok különböző ágaiban, és eközben jelentős eredményeket ért el a matematikában, a mérnöki tudományokban, a csillagászatban, a botanikában, a geológiában, s mintegy mellékesen az ejtőernyő, a helikopter vagy éppen a tank föltalálásában is múlhatatlan érdemeket szerzett. Sokkal inkább arról van szó, hogy a reneszánsz periódusban az egyes szakmai racionalitások még nem váltak el, nem váltak le egymásról, ezért sok alkotó szükségképpen több erőterben is otthonosan mozog. Így például Galileo Galilei egyszerre volt fizikus, csillagász, matematikus és természettudós, hasonlóan Giovanni Alfonso Borellihez, aki a fiziológia mellett fizikával és matematikával is foglalkozott. Vagy itt van a Tycho Brahe–Johannes Kepler-páros: mindketten ugyanúgy művelték az asztronómiát (csillagászatot), mint az asztrológiát (csillagióslást), és emellett Brahe alkímiával is foglalkozott. Vagy említhetjük Kopernikust is, aki – azontúl, hogy számos nyelven írt, olvasott és beszélt – nem csupán matematikus és csilla-

¹⁴ Ezeket jórészt már tárgyaltam a korábbi fejezetekben (Hadas 2016ab, 2017), úgyhogy az alábbiakban nem foglalkozom velük részletesebben.

gász, hanem egyúttal műfordító, diplomata, közgazdász, sőt, a kánonjog szakértője is volt. Hab a tortán, ha Paracelsusra is utalunk ebben a kontextusban, aki egyszerre volt gyógyszerész, orvos, csillagjós, ezoterikus bölcselelő, misztikus, okkultista alkimista és kalandor (hogyan most egyéb érdemeinek említését mellőzzük). És így tovább, a példák hosszasan volnának sorolhatók.¹⁵

A képzőművészet a 14. század előtt még ugyanolyan iparágnak számít, mint a szövés vagy a zöldségkereskedelem; mi több, sokszor a 14–16. században is elmosódik a határ a céhes alapon nyugvó kézművesség és a művészet között. A középkorban a később esetleg már képzőművésznek tekintett szakemberek még céheket alapítanak, melyeknek szabályzata – más céhekhez hasonlóan – meghatározza a minőségi előírásokat, valamint a mesterek, a vándorlegények és az inasok közötti viszonyokat. A festő-, a szobrász- és az építészcéheket nem a „szabad-”, hanem a „kézműves-művészetekhez” sorolják, az általuk végzett munkát „piszkosnak” tartják, következésképpen presztízsük is viszonylag alacsony. Presztízsüket tovább rontja, hogy termékeiket – kiskereskedők módjára – saját maguknak kell értékesíteni, ráadásul viszonylag tanulatlanok is számítanak (Burke 1999: 92). A képzőművészek a *bottega*, vagyis a céhes körülmények között működő *műhely* kultúrájából származnak, melynek kapcsán az is említendő, hogy többnyire családi vállalkozásként működnek. Egyáltalán nem szokatlan az sem, hogy egy festőcéh tagjai lószerszámokat, szekrényt és ágykeretet díszítenek, vagy hogy Boticelli zászlókat és *cassonikat*, azaz kelengyeládákat fest. Miképpen adott esetben napi rutin része lehet, hogy Raffaello kisegítő segédek tucatjait foglalkoztatja, akik csupán egyes részleteket (például bizonyos állatokat vagy bohócokat) festenek. Az is ennek a működésmódnak a sajátossága, hogy egy-egy nagyobb megrendelésen olykor több jelentős festő is együtt dolgozik. Mondani sem kell, hogy ez a műhelyjelleg sokáig a művészi individualizmus kialakulása ellen hat (Burke 1999: 73–75).

Mindazonáltal, ha közelebről szemlélődünk, némileg árnyalni tudjuk az imént leírtakat. Mert igaz ugyan, hogy a „piszkos” munkát végző festők presztízse és társadalmi összetétele általában alacsonyabb, mint a „tisztá” munkával foglalkozó íróké vagy filozófusoké¹⁶, azért jó néhány akad közöttük (mint például Jacopo Bassano vagy Piero della Francesca), aki magas tisztiséget tölt be. Olyanok is vannak (így Mantegna, Raffaello vagy Tiziano), akik képeik eladásából jelentős vagyonra és presztízssre, és ezáltal úriemberi státuszra tudnak szert tenni. Vagyis ha ki is alakulnak alá-fölérendeltségi viszonyok az egyes erőterek és tevékenységi körök között (például a „tisztá” kontra „piszkos” munkákat illetően), a relatív autonómiának köszönhető distinkciók

15 „A legtöbb reneszánsz-művész egyúttal technikus és természettudós is. A reális tudományok területén is meglevenedett minden céhszerű tapasztalat. (...) A reneszánsz tudományosság központi helyén a legelvontabb tudomány, a matematika áll, az arabokat messze felülmúlva. A törtekkel, egyenletekkel (...) való operálás, a trigonometria műveletei, hatványozás, gyökvonás stb. már kész stúdiumok” (Hajnal 1988: 170).

16 Az alkotó elit tagjai túlnyomórészt alulról érkeznek: a hozzáférhető adatokkal rendelkező olaszországi írók és képzőművészek közül „114 volt kézműves vagy boltos gyermeke, 84 volt nemes és 48 származott kereskedő vagy értelmiségi családból. Úgy tűnik, hogy a képzőművészek többnyire kézművesek vagy boltosok, az írók pedig nemesek vagy értelmiségiek leszármazottai voltak. Ez a megoszlás nagyon élesen rajzolódik ki” (Burke 1999: 57). Az esetek 57%-ában nem állt rendelkezésre az apa foglalkozásával kapcsolatos adat, jegyzi meg Burke. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a legjelentősebb újítók előkelőbb származásúak voltak: Brunelleschi, Masaccio és Leonardo apja jegyző volt, míg Michelangelo patríciuscsaládból származott (Burke 1999: 62).

belső strukturáló erejét kevésbé befolyásolják. Ily módon a festők erőterének belső hierarchiája, a megkülönböztetések logikája a szféra viszonylagos autonómiájának köszönhetően fölülráhatja a festészeti mező alacsonyabb presztízsét. Itt említhető az a tény is, hogy egy 1540-es pápai dekrétum a szobrászokat mentesíti a „közönséges kézművesek” céheihez tartozás kötelezettsége alól, mivel – úgy mond – a „szobrászokat nagy becsben tartották az ókoriak”. És ami talán számunkra a legfontosabb: egyre többször bukkannak föl a művészekkel kapcsolatban olyan jelzők, mint a „különc”, a „szeszélyes” vagy éppen a „zseniális”, melynek köszönhetően a művészi lét sajátosságai érényként jelenhetnek meg (vö: Burke 1999: 92–97.) Azaz, „a festők és a szobrászok társadalmi mobilitását jelképezi, illetve bizonyítja, hogy a ’művész’ fogalmát már többé-kevésbé mai jelentésében használták (Burke 1999: 96.)¹⁷

Annak ellenére tehát, hogy sokszor még a reneszánszban is nehéz elválasztani a céhszerű keretek között végzett kézműves- vagy kereskedelmi tevékenységet a tudománytól vagy a művészettől, a sűrű város belvilágában már a középkorban elkezdődnek a differenciálódási folyamatok. A korábban egységes kovács szakmából például megszületnek a szegkovácsok, a fegyver-, a páncél- és a kardkovácsok, a puska-, a tüzer- és az ágyú mesterek, valamint az ólomöntők, a salétrommesterek, a sisakosok, az íjgyártók és a sarkantyúkészítők – és így tovább (vö. Hadas 2017). Ehhez hasonló folyamatok játszódnak le a szakértelmiségi erőterekben is: a festőkről leválnak a bútordíszítők és a zászlófestők, a festők elkülönülnek a szobrászoktól és az építészek-től, hogy aztán a képzőművészek elkülönüljenek az irodalmároktól, a zenészek-től, és így tovább. Hasonlóképpen: a tudományos erőtéren belül a humán tudományok elválnak a természettudományoktól, hogy aztán ezeken belül is újabb és újabb aldiszciplínák jöjjenek létre a történetírás-tól a filológiáig, a filozófiától a nyelvészetig, vagy éppen a csillagászat-tól a kémia-án át a biológiáig. Miképpen a gazdasági erőtéren belül is elválik a kereskedelem a banki szférától, és az előbbin belül elkülönülnek az árukereskedelem egyes típusai, az utóbbin belül pedig például a biztosítási és hitelügyletek világa. És ugyanezt elmondhatjuk a szervezeti erőterekről is: nyilvánvaló, hogy – minden hasonlóság ellenére – jelentősek a különbségek mondjuk a francia királyi udvar, egy német hercegség vagy egy olasz városállam bürokráciájának szerkezete és működése között.

E különbségek azonban a jelen megközelítés perspektívájából nem láthatók. Ugyanakkor e madártávlati nézőpont alapján is megállapítható egy újonnan kibontakozó, meghatározó strukturális elem. Nevezetesen, a differenciálódott sajátos racionalitások intézményesülésének eredményeképpen az általunk vizsgált periódusban egymástól elkülönülő, azaz bizonyos relatív autonómiával rendelkező társadalmi szférák jönnek létre. A társadalmi differenciálódás a szaktudás intézményesülése alapján történik: valamennyi erőtér előbb-utóbb jól behatárolható, jól körülhatárolható, racionálisan fölhalmozható és beállítódásokban inkorporálódó tudáselemek köré szerveződik. Ezeket a tudáselemeket az újonnan belépők az egyre szigorúbb követelményeket támaztó szakmai szocializációjuk során sajátítják el, majd adott esetben újratermelik és átala-

17 „Mindez vonatkoztatható a zeneszerzőkre is. Amikor a ferrarai hercegnek zenészre volt szüksége, elküldte egyik emberét, hogy keresse fel – és hallgassa meg – Heinrich Isaakot és Josquin de Prés-t. A megbízott azzal tért vissza, hogy ’igaz ugyan, hogy Josquin jobban komponál, de csak akkor, ha kedve szotytan s nem amikor felkérlik rá.’ Végül Isaac mellett döntöttek” (Burke 1999: 97).

kítják. Vagyis fokozatosan kialakul a sajátos pozíciókhoz köthető szakmai öntudat és szakmai éthosz, mely az idő múlásával párhuzamosan egyre hangsúlyosabb lesz, és elősegíti, hogy kikristályosodjék a hit az elsajátított ismeretek fontosságát illetően. Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a reneszánsz periódusban megkezdődik a bourdieu-i értelemben vett társadalmi mezők intézményesülése. Vagyis olyan mikrokozmoszok jönnek létre, amelyekben a racionális alapokon szerveződő és szigorú szabályok alapján elsajátított tudásmonopólium strukturálja a belső viszonylatokat.

AZ UDVARI TÁRSADALOM ÉS A HUMANISTÁK

Az új korszak új társadalmi közegében a hatalmi elitek a királyi, püspöki és fejedelmi udvarokban, illetve az eme udvarok mintájára szerveződő, elkülönülő városi igazgatási központokban összpontosulnak. A civilizáció folyamatának részeként az állami és centrális erőszak-monopóliumok kialakulásával szoros összefüggésben a becsületháztartáson, erőszakon és férfivirtuson alapuló lovagi normák és a körük szerveződő lovagi társadalom egyre inkább elveszíti funkcióját, és helyébe az udvari társadalmak intézményei és elit körei lépnek. Ha tetszik, a lovag udvaronccá válik. Más példával élve: I. Ferencet, a lovagkirályt IV. Henrik, a kései lovagkirály követi, hogy helyüket aztán XIV. Lajos, a par excellence udvaronckirály foglalja el (Elias 2005: 342). E folyamat indikátora, hogy a „16. század folyamán a 'courtoisie'-fogalom használata a felső rétegben lassan visszaszorul, a 'civilité'-fogalom gyakoribbá, majd végül a 17. században, legalábbis Franciaországban, uralkodóvá válik” (Elias 1987: 186). Az idézethez hozzátehetjük: a *courtoisie* és a *civilité*, vagyis az udvariasság és a civilizáltság közötti különbségtétel lényege, hogy a civilizált udvari ember képes megfigyelni környezetét, hiszen ő, szemben az udvarias lovaggal, már nem csupán a gáláns gesztusok automatizmusait tudja alkalmazni, hanem második természetévé tette a pszichológiai gondolkodást és az empátiára való készséget is.¹⁸

Ezek a hatalmi központok kettős funkcióval rendelkeznek: részben az állam, a város, az egyházmegye vagy az uradalom igazgatása, részben pedig a uralkodói-fejedelmi, igazgatói-patriciusi háztartás működtetése a céljuk. Egy-egy királyi, fejedelmi udvarban akár több száz ember is élhet; a 16. század első felében például a pápai udvar létszáma hétszáz fő körül mozog. E heterogén összetételű közösségben vannak állandó tisztségek, mint amilyen például a kincstárnok, a kamarás, a lovagból lett hadvezér, a főlovász és a trubadúr, a titkárok és az apródok, és jelen van a népes szolgaszemélyzet is a zenészekről a szakácsoktól és a felszolgálókon át a borbélyokig és az istállófiúig. Természetesen mindig akadnak vendégek is: nagyurak, egyházi méltó-

18 Ezzel kapcsolatban Elias figyelemre méltó megállapítást tesz fő művében: „Erasmusnál a parancsok és a tiltások közvetlenebbül ágyazódnak be a tapasztalatba. (...) Annak a szemléletmódnak a kezdetei ezek, melyeket egy későbbi időszakban 'pszichológiai' fognak nevezni. A legszorosabban és fokozatosan egyre jobban összekapcsolódik vele az udvariasság új szintje és annak bemutatása, melyet a 'civilité' fogalma foglal össze. Hogy valóban a 'civilité' értelmében lehessen 'udvarias' az ember, ahhoz bizonyos fokig megfigyelőnek kell lennie, körül kell néznie, az emberekre és indítékaikra kell figyelnie. Ebben az embernek emberhez való új viszonya, egy új integrációs forma nyilvánul meg” (Elias 1987: 197).

ságok, komédiások, garabonciások, zenészek, költők, tudósok és más humanista szakemberek. Vagyis ezekben a központokban élnek, itt igyekeznek kapcsolatokat kialakítani ama domináns társadalmi csoportok tagjai, akik meghatározzák az emberi és intézményi viszonylatok, valamint a kíváncsi ízlés és viselkedés legitim mintáit. Ezek az udvari társadalmak lesznek a művészet és a tudomány főbb mecénásai is. Ez a megállapítás egyúttal azt is jelenti, hogy a reneszánsz kori hegemon maszkulinitás mintázatai is ezekből a központokból terjednek el a társadalom alsóbb csoportjai felé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyes szakértelmiségi mezők, mindenekelőtt a különböző művészeti és tudományos szakértelmiségi erőterek a hatalmi monopóliumokkal bíró udvari-irányítási központok alá tagolódnak, ezekbe ágyazottan léteznek, és idővel majd ebből szakítják ki relatív autonómiájukat.

Az udvari társadalom a feudális-lovagi társadalom civilizálódásának köszönhetően alakul ki. Mint fentebb megfogalmaztam, az udvari racionalitás alapja, hogy a szervezetbe illeszkedő ember tevékenységei a státusz- és presztízsharcok lehetséges megnyerését célozzák. A szervezeti ember arra törekszik, hogy pontosan kiszámítsa a követendő viselkedés megfelelő árnyalatát. Ebben az értelemben az „egész szervezeti gépezet a tőzsdére emlékeztet”, hiszen itt egy „aktuálisan jelen való társadalom változó értékítéletei” formálódnak:

„míg a tőzsdén még a legcsekélyebb ingadozás is kifejezhető számokban, az udvarnál az ember értéke elsődlegesen az egymás közti társadalmi-társas érintkezés árnyalataiban nyilvánult meg. (...) Nem nehéz a különlegesen kimért magatartás, a pontosan kiszámított gesztusok, a mindig gondosan árnyalt beszéd megértése” (Elias 2005: 115).

Mint Elias rámutat, az udvari racionalításban a státusz- és presztízversengés magyarázza a „különlegesen kimért magatartást”, a „pontosan kiszámított gesztusokat”, a „gondosan árnyalt beszédet”, melyek e társadalom tagjainak „második természetévé” válnak, és amelyekkel „könnyed eleganciával” tudnak bánni (Elias 2005: 117). Máshol így fogalmaz ezzel kapcsolatban:

„Mivel az egyén kedélyváltozásától függetlenül minden mindig ugyanúgy ment végbe, az egész előre kiszámíthatóvá vált; a részfolyamatokra tagolás révén lehetővé vált, hogy akár csak a kapitalista társadalomban a pénzületi értéket, az udvari társadalomban minden egyes lépés presztízsvértékét pontosan meghatározzák. Az etikett, a szertartásrend, az ízlés, az öltözködés, a magatartás, sőt még a társalgás alapos formái kidolgozása is ugyanezt a célt szolgálta” (Elias 2005: 137).

Az udvari társadalom normarendszere, éthosza, szellemisége és beállítódási mintázata a humanista értelmiség közvetítésével jut el a társadalom szélesebb csoportjaihoz. Ez az írókból, művészekből, tudósokból, jogászokból és más szakemberekből álló új réteg többnyire valamilyen világi (és olykor egyházi) méltóságot szolgál, pontosabban tőlük kapja fizetését és megrendeléseit. Érdeklődésük középpontjában a jogi és a humán tudományok állnak; klasszikus írókkal, jogforrásokkal, feliratokkal, régiségek gyűjteményes feldolgozásával foglalkoznak. Ők teremtik meg a hermeneutikai szemléletmódot, vagyis „a régi szövegek értelmezését, kritikáját kiterjesztik keletkezésük minden körülményének vizsgálatára, végeredményképpen a régi írónak, gondolkodónak s egész szellemi világának megismerésére” (Hajnal 1988: 173). A huma-

nista értelmiség képviselői egyfajta kozmopolita társadalmi testként léteznek: egyetemről egyetemre, városról városra, fejedelmi udvarból fejedelmi udvarba utaznak.

E humanista szakértő értelmiségi réteg létrejötte pontos indikátora ama differenciálódási folyamatnak, amelynek során egy fokozatokban szerveződő társadalmi struktúra jön létre a korábbi háromosztatú rendi berendezkedés helyett. Ebben a struktúrában az alacsonyabban pozicionált társadalmi csoportok tagjai számára is könnyebbé válik mind a fölfelé irányuló vertikális mobilitás, mind a vándorlás formájában megvalósuló horizontális mobilitás. Alapvetően ennek az értelmiségi rétegnek köszönhető, hogy a humanizmus nem marad kizárólag az elit privilégiuma (Huizinga 1984: 39), és hogy az általános civilizációs normákat immár nem csupán az egyház, hanem a világiak is közvetítik. Vagyis a humanistáknak meghatározó szerepük van abban, hogy – miközben nem föltétlenül konfrontálódtak direkt módon az egyházzal – csökken a katolikus egyház tudásmonopóliuma.¹⁹

E feladat teljesítésében kiemelkedő jelentőséggel bír az újonnan föltalált technikai eszköz, a (könyv)nyomtatás²⁰, ezért nem véletlen, hogy a nyomdászok és a kiadók is a lelkes humanisták közé tartoznak. Eme nagyszerű technikának köszönhetően számos humanista értelmiségi számára reális lehetőséggé válik, hogy gondolatait széles olvasóközönséghez juttassa el a kontinens legkülönbözőbb részeire. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ennek a humanista értelmiségi generációnak a fölemelkedése szerves egységet alkot eme többek által „isteninek” nevezett eszköz elterjedésével. Számos humanista értelmiségi a sajtó, a nyomtatás, és az ily módon keletkező hírnév és presztízs köré szervezi életét.²¹ Paradox módon e kozmopolita szellem az egyház által preferált régi nyelv, a latin lévén terjed: mindenekelőtt a latin nyelvű publikációk hozzák meg a sikert és az elismerést a szerzők és a kiadók számára. A humanisták önéletrajzai mellett²² számos illemtankönyv is napvilágot lát, melyekben a szerzők explicit módon fogalmazhatják meg a civilizált társadalmi közegben elvárt viselkedési előírásokat. E tankönyvek közül a leghíresebb Baldassare Castiglione *Udvari embere* (1528), Rotterdami Erasmus *De civilitate morum pueriliuma* (1530), Giovanni Della Casa *Galateója* (1558) és Stefano Guazzo *Polgári csevej* című műve (1574).

Castiglione művének egyik kulcskategóriája a „sprezzatura”, vagyis az elengedettség, a lazaság, illetve az a képesség, hogy az ember érzékeltetni tudja, hogy lényegében „minden szó és tett erőlködés és töprengés nélkül jön létre”, mintegy *all'improviso*, azaz a spontaneitás látszatát keltve (ami persze nem sikerülhet minden esetben, de törekedni kell rá). Ez az udvaronc habi-

19 Ehhez természetesen a reformáció hozzájárul. E témával azonban most nem foglalkozom.

20 Az első nyomda 1465-ben kezdi el működését egy Róma mellett bencés kolostorban, mely becslések szerint öt év alatt 12 ezer kötetet állít elő. A század végén csak Itáliában mintegy 150 nyomdát alapítanak (vö. Burke 1999: 81).

21 Mint Huizinga megjegyzi (Huizinga 1984: 65), a nyomtatás elterjedésének Erasmus életében az volt a negatív vonatkozása, hogy a rotterdami humanista folyamatosan reflektált az őt ért bírálatokra, reflexiókra, s ezáltal sokszor ismétlésekbe és fölösleges vitákba bonyolódott.

Az önéletrajzok, pontosabban.

22 Csak Firenzéből legalább száz önéletrajz, illetve egyes szám első személyben írt napló maradt ránk. Ennek kapcsán Burke megjegyzi, hogy ezek naplók az öntudatosodás legközvetlenebb bizonyítékai – (Burke 1999: 204).

tusának egyik meghatározó eleme: azt a látszatot kell keltenie, hogy egy cselekedet a pillanat hatása alatt jön létre, vagyis el kell sajátítania a művészet leplezésének művészetét (Burke 1995). Ennek kapcsán Castiglione az udvari embert a festőhöz hasonlítja, és hangsúlyozza, hogy az udvari embernek arra is képesnek kell lennie, hogy önmagával kapcsolatban kedvező első benyomást keltsen. Ennek érdekében törekednie kell a csöndes méltóság, a szerénység, az udvariasság és a lovagiasság érvényesítésére, valamint a *mediocrita*, vagyis az arany középút választására a különböző konfliktusok során (Burke 1999: 205).

Erasmus pályája azt jelzi, hogy a humanisták által preferált diszpozicionális mintázatok és viselkedési előírások egy viszonylag tág palettán helyezkednek el.²³ Míg ugyanis Castiglione inkább a mediterrán régió pompázatosabb és burjánzóbb világának gyermeke, addig Erasmus egy puritánabb jellegű, északi humanizmus képviselője. Élete során bejárja a reneszánsz Európa legfontosabb városait: egyetemi tanulmányokat folytat Párizsban, otthonosan mozog Angliában, Louvain-ben, Olaszországban (főleg Torinóban, Velencében, Bolognában és Rómában), él Bázelen. Emellett kiterjedt nemzetközi kapcsolattal rendelkezik: Morus Tamás a barátja, Lutherrel vitatkozik, uralkodók hívják meg udvarukba, más humanistákkal levelezik. Olyan sztárértelmiségi (ha tetszik, „közértelmiségi”), akinek előadásai hatalmas termeket töltenek meg.

Huizinga (1984) szerint Erasmus a középkori „barbarizmussal”, „obskurantizmussal” és „konzervativizmussal” szemben áll ki a *bonae literae*, vagyis a jó ügy mellett. Eme éthosz és szellemiség középpontjában az antikvitás esszenciája áll (fő referenciái: Cicero, Horatius és Plutarkhosz), valamint az olyan értékek, mint a szabadságvágy, az egyszerűség, a komolyság, az igazság, a természetesség, a természetszeretet, a nyugalom, a puritán tisztaság, az észszerűség és az udvariasság. Ennek a harmóniát és komolyságot kereső életideálnak megvannak az esztétikai preferenciái is, mint például a díszítés igénylése, a kedvesség és az udvariasság, a gyengéd és segítőkész viszonyulás, a kulturált és elegáns modor, mely gyűlöl mindenféle erőszakot és extravaganciát, és emellett zsigerileg idegenkedik a merev hierarchiáktól, a kötelező templomba járástól, a zarándokutaktól, a szentek imáadásától, a szentképek csókolgatásától és az egyházi miszticizmustól. Erasmus szelleme, állítja Huizinga, egyszerre mélyen etikai és esztétikai jellegű; jelszava: „vissza a tiszta forráshoz”.

Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy az udvari társadalomban kristályosodnak ki a hegemon maszkulinitás mintázatai, mely beállítódási formának az udvari ember lesz a par excellence megtestesítője, a humanista pedig a közvetítője. Ehhez alkalmazkodik, ezt teszi belsővé a mű-

23 „Az emberek egymásra gyakorolt kényszere erősebb lett, a 'helyénvaló magatartás' követelményét nyomatékosabban hangsúlyozták. Fontosabbá vált a viselkedés egész problémaköre. Az, hogy Erasmus prózai írásműben foglalja össze viselkedési szabályokat, melyek korábban főleg tanversekben, kisebb költeményekben vagy elszórt formákban más témával foglalkozó értekezésekben bukkantak fel (...), világosan jelzi a problémakör növekvő jelentőségét” (Elias 1987: 198–199). „Erasmus írása (...) ahhoz a korszakhoz tartozik, melyben a régi, lovagi-feudális nemesi réteg már hanyatlóban, az új udvari-abszolútisztikus réteg pedig még keletkezésében volt. Ebben a helyzetben egyebek között egy kicsiny laikus-polgári értelmiségi réteg, a humanisták képviselőinek (...) esélye nyílt mind a felemelkedésre, (...) mind az ugyanebben a mértékben sem korábban, sem később nem létező nyíltságra és távolságtartásra” (Elias 1987: 190).

vész (a festő, a zeneszerző vagy a színpadi szerző), amikor a nagyság, a szépség, a pompa és az elegancia elvárásai, mintázatai és értékei köré szervezi alkotó tevékenységét.²⁴ Jellemző, hogy a művészet és a tudomány megrendelői ebben a korszakban elsősorban az uralkodók és az egyházi vezetők, akik lényegében saját dicsőségüket, presztízszüket, szimbolikus és hivalkodó fogyasztási mintáikat és életstílusukat kívánják megjeleníttetni és reprodukáltatni a művészek segítségével.²⁵ Olaszországban ez a mecénatúra templomokat, palotákat építtet, freskókat festet, bibliai témákra ad megbízást. A szakértelmiségi alkotó ebbe a viszonylatrendszerbe illeszkedik bele, és szükségképpen idomul a föltételekhez. Ugyanakkor lassan kiterelvényesedik az a folyamat is, amelynek eredményeképpen a mecénás és a műpártoló már nem Keresztelő Szent Jánost ábrázoló képet akar rendelni az általa megszabott méretben és színvilággal, hanem egy Tizianót akar vásárolni. Amikor a téma megnevezése helyett egy magasra értékelt művész nevének áruvédjegye lesz a megrendelés alapja (és akár a téma is lényegtelennek válik), akkor e folyamat annak jelzéséként fogható föl, hogy növekszik az adott művészeti mező relatív autonómiája.

Ugyanakkor ez a relatív autonómia más irányból is megkérdőjeleződhet. Nyilvánvaló, hogy más igényeket kell kielégíteni akkor, ha a püspök egy katedrális belső díszítését rendeli meg a festőtől vagy a szobrásztól, illetve ha a polgár szeretne egy képet elhelyezni a hálósobájában. Egyáltalán nem mindegy, hogy bibliai tárgyú jelenet helyett tájképet, csendéletet vagy portrét kell festenie az alkotónak. Vagyis az idő múlásával párhuzamosan megjelenik az egyéni megrendelő, a polgár, aki a saját fegyelmezett, letisztult világának tükrözőjeként tekint a művészre. A németalföldi festő már a polgármesteri hivatalokat, árvaházakat, céhes székházakat díszíti egyszerű tájképekkel, életképekkel és csendéletekkel. Hollandiában ugyanis már az egyszerű ember is megengedheti magának a 16. századtól, hogy szobája, sőt a konyhája falára képet vásároljon az immár szakmában termelő mesterektől (akik sokszor nagyon magas szinten művelik a szakmát). Mindez részben azt jelenti, hogy kialakul a művészeti piac és a tömegtermelés, részben pedig azt, hogy a piaci szféra betör ezekbe a szférákba is. Vagyis: a hatalmi elit és az udvari társadalom világa helyett immár a piaci szférája kezdi strukturálni a művészeti termelést. Hui-zinga így írja le e jelenséget a holland nemzeti kultúra viszonylataival kapcsolatban:

„E viszonyok szinte mindegyike kicsiny, szerény, közép-szerű volt: maga a terület nagysága, a tájegységek és a városok közötti távolság, az ország társadalmi rétegei közötti különbség. E szerény viszonyokkal együtt járt az általánosan elterjedt jólét, valamint a műveltség és a szellemi kifejezésformák iránti élnék szükséglet. (...) A palotákhoz és a nagyszabású szobrászathoz fejedelmekre, kardinálisokra, előkelő uraságokra van szükség, azok pedig nálunk nem léteztek. Ugyanezek a

24 Kétségtelen, léteznek viták a szakértelmiségiek egyes frakciói között a számukra fontos preferenciákról, de vitathatatlan, hogy a középpontban egyrészt azok az értékek állnak, amelyeket az elit „dologtalan osztály” a hivalkodó fogyasztás révén középpontba állít. Ezek: az arány, a báj, az elegancia, a pompa, a nagyság, a magasztosság, az emelkedettség és a változatosság. Emellett jelen vannak azok a preferenciák is (mint például az igényezet és a nehézségek legyőzésének fontossága), amelyeket a föl-felé irányuló pályáiv kényszere és lehetősége kondicionál (vö. Burke 1999: 152–154).

25 Hajnal István megfogalmazásában: „Ez a művészet már a középkor végén elszakadt a céhszerű társadalommal fennállott eredeti belső összefüggéseitől, már nem is a polgári társadalom közintézményei, hanem nagy mecénások éltetik” (Hajnal 1988: 168).

körülmények azonban termékeny talajt jelentettek a festészet és a grafikai művészetek számára. (...) Jó festményekre lehetett bukanni a rotterdami vásári bódékban csakúgy, mint a paraszti otthonokban. (...) Nem volt olyan cipőfoltozó, mondja az egyik angol utazó, akinek ne lettek volna festményei. Megint másvalaki úgy véli, befektetésekre vásárolták a festményeket; nem volt ritkaság, mondja, hogy egy parasztember ily módon néhány ezer fontot is elköltött” (Huizinga 2001: 52–54).²⁶

A piaci elemek a nemesi elit világába is behatolnak. E folyamatot mutatja be Elias az alábbi részletben, amelyben az intendáns, a nemesi háztartás „menedzsere”, a pénzkiadások kontrolljára kívánja rávenni urát. Látható, hogyan hatolnak be a gazdasági mező tétjei (a kiadásoknak a bevételek alá rendelése) a születési nemesség hivalkodó fogyasztással áthatott s ilyenképpen egyre inkább anakronisztikussá váló világában:

„[Az intendáns] kötelességei és funkciója kiterjednek egy nagyúr minden javaira, jövedelmeire és ügyeire (...), és ügyeljen a legsürgetőbb *adósságokra*, amelyeket a lehető *legpontosabban* kell hogy ismerjen. (...) Az intendánsnak a bérletek megújításakor a legjobb és leginkább *fizetőképes* személyeket kell kiválasztania: ügyelnie kell arra, hogy a *bérlet* ideje alatt azok ne pazarolják el a gazdaság jövedelmeit. (...) *Jegyzéket kell vezetnie* azokról az összegekről is, amelyet a háznagynak a ház rendes költségeire átad; ügyelnie, hogy ezeket *hasznosan* költi-e el, és erről *hetente számadást kell kérnie*. (...) *Lajstromba kell foglalnia* a különböző személyeknek adott pénzadományokat (...), amelyekről pontos *nyugtákat is kell kérnie*, hogy a pénzek felhasználását, ha erre kötelezik, hitelt érdemlően igazolni tudja. Kötelessége az is, hogy (...) ne hagyja, hogy az Úr *haszontalan költségekbe és kiadásokba* verje magát” (idézi Elias 2005: 337–338: Az én kiemeléseim: HM)

A fentiek alapján úgy árnyalhatjuk korábbi megfogalmazásunkat, hogy ebben a korszakban a maszkulinitások átalakulóban vannak: noha a hegemon forma az udvari társadalomban intézményesül, az egyes szakmai mezőkben egymás mellett, párhuzamosan léteznek a különböző habitusformák, anélkül, hogy föltétlenül alá-fölérendeltségi viszonyok alakulnának ki közöttük. Mindez összefügg az értelmiségiek szerepének, jelentőségének, presztízsének hosszú távú változásával; a szaktudás az idő múlásával egyre magasabbra értékelődik. Ugyanakkor a hosszú távú folyamatokra koncentráló szemléletmód alapján az is látható, hogy – összefüggésben a nagy társadalmi átalakulásokkal, mindenekelőtt a lovagi életforma jelentőségének csökkenésével, majd a hivalkodó fogyasztás anakronisztikussá válása révén egyre inkább „fölösleges” társadalmi osztállyá váló arisztokrácia hanyatlásával és a polgárság fölemelkedésével – az egyes szakmai erőterek közötti viszonylatok is átalakulnak. Mindazonáltal ez a folyamat lassú, évszázadokon keresztül érvényesül. Ennek során egyrészt a rigid, rendies jellegű struktúrából

26 Huizinga írja, hogy Erasmus szemlélete közel állt ahhoz a 18. században kiteljesedő holland nemzeti eszményhez, melynek középpontjában a vidéki ház kertjében – és nem a palotában – üldögélő és a természetben örömet lelő polgár áll. „Az élet igazi öröme az erény és hittel teli élet” – állítja Erasmus. (Huizinga 2001: 104)

egy fokozatokon alapuló, rugalmas rétegződési modell lesz. Másrészt, ennek következményeképpen, a habitusmintázatok komplexebbé, relacionálisabb jellegűvé és egyre inkább racionalissá alakulnak: a gazdasági mező tétjei behatolnak a többi mezőbe, és az ellenhegemónia megteremtésének igényével fokozatosan érvényteleníteni igyekeznek a hatalmi mezőből származó hegemon mintázatokot. Azaz: a korábban ellenhegemon urbánus polgári maszkulinitás mintázatai a hegemonia irányába mozdulnak el.

KONKLÚZIÓ

A fentiekben a reneszánsz periódusban kialakuló maszkulinitások alaptípusait kívántam fölvezetni. A racionalitásfogalom középpontba állítása révén amellett érveltem, hogy az előző fejezetben tárgyalt sűrű városokban egy fokozatokból építkező társadalomszerkezeti modell alakul ki, mely nem funkciók, hanem státuszok és fokozatok szerint tagozódik. Hangsúlyoztam a „számtani mentalitás” és a perspektíva mint szimbolikus forma kategóriáinak jelentőségét, és rámutattam, hogy az újfajta *térérzés* alapján a perspektivikus szerkesztés a „pszichofiziológiai teret” „matematikai térré” változtatja. A reneszánsz racionalitás ötféle alaptípusát különböztettem meg, melyek közül az első hárommal a korábbi fejezetekben már foglalkoztam. Tézisem szerint az első alaptípus – a lovag – stratégiái a libidó kiélésére, az örömszerzésre és az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak érvényesítése és kiélése révén. A második alaptípus – a klerikus – stratégiái a túlvilági üdvözlésre irányulnak, mégpedig az erőszakkontroll és a fegyelmezett aszkézis internalizálása révén. A harmadik alaptípus – a városi polgár – tevékenységei a vagyon, az anyagi haszon és a nyereség megszerzésére irányulnak, mégpedig a racionalis életvitel internalizációja révén. A negyedik alaptípus – az udvaronc – tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, mégpedig a megfigyelőképeség és az empátia internalizációja révén. Az ötödik alaptípus – a szakértelmiségi – tevékenységei sajátos szellemi reprezentációk megalkotására, illetve az emberen kívüli természeti összefüggések szisztematikus megismerésére és ellenőrzésére irányulnak, mégpedig az udvari társadalom értékeinek internalizációja révén. Ezek alapján megállapítottam, hogy a reneszánsz periódusában kezdenek kialakulni a bourdieu-i értelemben vett társadalmi mezők, amelyekben a testületi éthosz formájában kikristályosodó, racionalis alapokon szerveződő tudásmonopólium strukturálja a belső viszonylatokat.

E szakértői mezők egymáshoz való viszonyát illetően amellett foglaltam állást, hogy a reneszánsz átmeneti periódusában a hatalmi elitek a civilizált viselkedést intézményesítő fejedelmi udvarokban összpontosulnak, következésképpen az udvari társadalmak strukturális föltételei határozzák meg a hegemon maszkulinitás beállítódási mintázatait. Ezek az udvari társadalmak, illetve képviselőik lesznek a művészet és a tudomány legfőbb mecénásai, és itt alakulnak ki azok a viselkedésminták, amelyek a különböző társadalmi mezőkben tovább terjednek. A minták közvetítését a humanista szakértelmiségek végzik, akik az udvari társadalom számára fontos értékek (a nagyság, a szépség, a pompa és az elegancia) köré szervezik tevékenységüket. Ugyanakkor az idő múlásával megjelenik a polgár mint egy alacsonyabb társadalmi pozíciójú mecénás és megrendelő, és a saját fegyelmezett és puritán racionalitású világának kiszolgálójaként tekint a művészre. Mindezt annak a folyamatnak az indikátoraként értelmeztem, amelynek során a

piaci szféra behatol a szakértelmiségi szférákba. Vagyis a státuszfogyasztási éthoszon nyugvó hivatkozó maskulinitás helyébe idővel a puritán (és többnyire protestáns) maskulinitás mintázatai lépnek – mindenekelőtt az Alpoktól északra. Más szóval: a korábbi ellenhegemón polgári maskulinitás fokozatosan a hegemonia igényével lép föl. A reneszánsz azonban még az átmenetiség korszaka, amikor a hegemoniáért versengő maskulinitásformák egymás mellett léteznek. Arra még egy-két évszázadot várni kell, hogy a polgári maskulinitás beállítódási mintázatai hegemonná váljanak.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bali, J. (2005). A középkor és az újkor határán. Ötszáz éve halt meg Jacob Obrecht. *Muzsi-ka*. 2005. augusztus.
2. Burckhardt, J. (1978). *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
3. Burke, P. (1997). *The Renaissance*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, Macmillan Press Ltd.
4. Burke, P. (1995). *The Fortunes of the „Courtier”*. London, Polity Press.
5. Burke, P. (1999). *Az olasz reneszánsz*. Budapest, Osiris Kiadó.
6. Duby, G. (1987). *A lovag, a nő és a pap*. Budapest, Gondolat Kiadó.
7. Elias, N. (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó.
8. Elias, N. (2005). *Az udvari társadalom*. Budapest, Napvilág Kiadó.
9. Gombrich, E. H. (1985). *Reneszánsz tanulmányok*. Budapest, Corvina Kiadó.
10. Hadas, M. (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*. 12(2) 97–123.
11. Hadas, M. (2016). A vulkán megszelídítése. Adalékok a nyugati férfi-beállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*. 14(1) 217–241.
12. Hadas, M. (2017). Városi férfi beállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 14(1) 93–131.
13. Hajnal, I. (1988). *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó Reprint sorozata.
14. Huizinga, J. (1984). *Erasmus and the Age of Reformation*. Princeton, Princeton University Press.
15. Huizinga, J. (2001). *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*. Budapest, Osiris Kiadó.
16. King, M. (2003). *The Renaissance in Europe*. London, Laurence King Publishing.
17. Murray, A. (1991). *Reason and Society in the Middle Ages*. Oxford, Clarendon Press
18. Panofsky, E. (1984). *A perspektíva mint szimbolikus forma*. In: Panofsky, E, A jelentés a vizuális művészetekben. Budapest, Gondolat Kiadó. 170–248.